

روش‌شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم: استقرایی از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر

میثم لطیفی*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۴/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۸/۳۰

چکیده

مطالعات میان‌رشته‌ای با تأکید بر علوم اسلامی، عرصه‌ای است که طی سال‌های گذشته، توجه بسیاری از دانشمندان و محققان را جلب کرده است. البته، یکی از مسائل عمده برای محققانی که وارد این عرصه شده‌اند، روش و فرایند پژوهش است. معرفی و تبیین روشی متقن و اتکال‌پذیر در پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی با تأکید بر منبع غنی و ارزشمند قرآن کریم، هدف اصلی این پژوهش است. بدین منظور، ضمن بررسی اجمالی مفاهیم تدبیر و تفسیر قرآن و روش‌ها و گرایش‌های عمده تفسیری در علوم قرآنی، مطالعات میان‌رشته‌ای مدیریتی با صبغه قرآنی طی دهه اخیر، بررسی و راهبردهای پژوهش تدبیر در قرآن، با تأکید بر پژوهش‌های مدیریتی تبیین شد. راهبردهای پژوهش تدبیر در قرآن شامل راهبرد آیه‌محور، راهبرد سیاق‌محور، راهبرد سوره‌محور، راهبرد داستان‌محور و راهبرد مسئله‌محور است که به نحو استقرایی از دل پژوهش‌های مدیریت اسلامی دهه گذشته، استخراج شده‌اند. هر یک از راهبردهای مذکور، کارکردها، فرایند و نقاط قوت و ضعفی دارد که در این مقاله، بدان‌ها توجه شده است. بدین ترتیب، می‌توان ادعا کرد که راهبرد تدبیر در قرآن، فرآیند واحدی ندارد بلکه بر اساس هدف و مسئله پژوهش، تسلط و مهارت و زمان در اختیار پژوهشگر می‌تواند راهبردهای متمایزی را استخدام کرد. نهایتاً اینکه اعتبار پژوهش‌های تدبیر در قرآن، موضوعی است که در این مقاله با تأکید بر دو محور اتقان و افاده و سؤالات متناظر و روش‌های ارزیابی آنها، بررسی شده است.

واژگان کلیدی

روش‌شناسی، روش تدبیر در قرآن، روش تفسیر قرآن، مطالعات میان‌رشته‌ای، راهبرد پژوهش، طرح پژوهشی، مدیریت اسلامی، روایی

مقدمه

در نظر برخی، نسبت دین و علم، تباین است و هر یک، ساحت‌های خود را دارند. ایشان معتقدند که دین برای زندگی آخرت و علم برای زندگی دنیوی بشر است. حال آنکه با نگاهی گذرا به دستور دین مبین اسلام، بر هر متفکر منصفی، مبرهن خواهد شد که دین، برنامه زندگی دنیوی و اخروی است و اساساً دنیا را به عنوان گذرگاهی می‌داند که البته برای آن برنامه‌های مفصلی عرضه کرده است (جاودی آملی، ۱۳۸۱).

به هر حال، غلبه نگاه تک‌ساحتی به دین و علم، طی دوره‌های اخیر، چه در حوزه‌های علوم دینی و چه در دانشگاه‌ها، ضربه‌های سخت و مخربی بر روند کلی زندگی بشری وارد کرده است که این خلأ جز با همت و تلاش مضاعف دانشمندان و کارگزاران معتقد، پر نخواهد شد. از آنجا که هیچ حرکتی جز با پژوهش‌های عمیق و مبتنی بر آموزه‌های اصیل دینی، راست و استوار نخواهد بود باید توجه درخوری به این نوع تحقیقات شود؛ و البته، شرط لازم برای به سرانجام رساندن حل مسائل جدید و داشتن ابزاری برای سنجش اعتبار یافته‌ها، برخورداری از روش‌های اتکاپذیر در مواجهه با متون دینی و فهم آنهاست.

روش‌های فهم متون دینی، مسئله‌ای نیست که همگان بر آن، اتفاق نظر داشته باشند. به همین سبب، یکی از دلایل انشعاب در فرق اسلامی، همین مسئله روش فهم دین بوده است. عده‌ای، فهم دین را جز با قرآن ممکن ندانسته و منکر جایگاه روایات شده‌اند؛ عده‌ای، تنها، حدیث را مبنای فهم و حل مسائل دانسته و منکر حجیت ظاهر قرآن شده، آن را بوسیده و به کناری نهاده‌اند؛ عده‌ای قیاس و تمثیل و استحسان و تأول را جایز دانسته و برخی منکر تعقل در دین شده‌اند (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۲۵ و مطهری، ۱۳۸۰، صص ۹۶-۱۲۸).

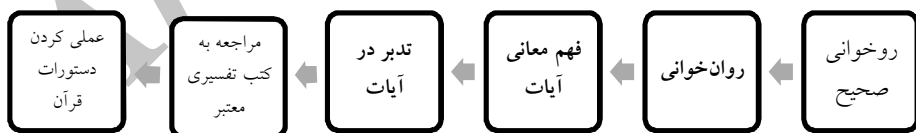
قرآن، به مثابه معجزه جاوید و مهم‌ترین منبع مورد توجه مسلمانان نیز در فهم شدن، دچار گرایش‌ها و سبک‌های متنوعی شده که بررسی اجمالی آنها نیز بسی زمان‌بر است و نیاز به مذاقه فراوان دارد. هدف این پژوهش، نشان دادن گستره روش‌های مواجهه با قرآن کریم از یک سو، و عرضه رویکرد مختار در پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی است. از این رو، در ابتدا، مفهوم تدبر در قرآن کریم و

تمایز آن با تفسیر، بررسی می‌شود و در ادامه، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، به اختصار، دسته‌بندی و تشریح خواهد شد. در بخش بعدی، رویکردهای عمده تدبیر در قرآن برای اجرای مطالعات مدیریت اسلامی، از خلال پژوهش‌های صورت‌گرفته، تبیین می‌شود. در این تبیین، به کارکردها، ویژگی‌ها، فرایند و نقاط قوت و ضعف هر راهبرد پرداخته می‌شود.

۱. از تدبیر تا تفسیر قرآن کریم

قرآن کریم، کتاب هدایت و راهنمایی همه انسان‌ها در طول تاریخ پس از نزولش بوده است و اختصاص به عصری خاص یا اقلیمی مخصوص و یا نژادی ویژه ندارد (مدثر، ۳۱ و قلم، ۵۲ و سبأ، ۲۸). زبان قرآن، زبانی جهانی و منطبق با فطرت انسان‌هاست (روم، ۳۰). قرآن کریم، به مثابه نور، کتاب مبین (روشن‌کننده) و برهان (نور سپید و درخشان) برای همگان، نازل شده و مبین معارف ضروری، سودمند و سعادت‌بخش انسان است (نحل، ۸۹).

همگان، به تدبیر در قرآن دعوت و ترغیب شده‌اند (محمد، ۲۴) اگرچه هر کس به تناسب سطح معرفتی خود از آن بهره خواهد برد؛ و البته، فرد بهره‌مند باید به قواعد ادبیات عرب و سایر علوم پایه مؤثر در فهم قرآن آگاه باشد (جوادی آملی، ۱۳۷۹، ۴۳-۳۱). شاید بتوان گفت که زنجیره تلقی وحی تا عمل در جامعه قرآنی را می‌توان با روخوانی و روان‌خوانی (مرور مکرر و مراجعه مکرر)، فهم آیه، تدبیر، تفسیر و به عمل درآوردن تبیین کرد (نمودار ۱).

نمودار ۱. زنجیره تلقی وحی تا عمل در جامعه قرآنی

۱-۱. تدبیر در آیات قرآن کریم

تدبیر در قرآن با تفسیر قرآن تفاوت دارد. «تَدَبَّرُ» از ریشه «دَبَّرَ»، به معنی اندیشیدن در پشت و ماورای امور است که «ژرف‌اندیشی» و «عاقبت‌اندیشی» را در نظر دارد که نتیجه‌اش «کشف حقایقی است که در ابتدای امر و نظر سطحی، به چشم نمی‌آید».

پس در امر «تدبیر در قرآن»، «کاوش و تفکر در کشف مفاهیم و روابط ناپیدای موجود در هر یک از آیات و ارتباط آیات با یکدیگر و آن آیات با آیات دیگر سور قرآن» مدنظر است.

نقی پورفر در بیان تمایز بین تدبیر و تفسیر می‌نویسد که «تدبیر» غیر از «تفسیر مصطلح» است و میان آن دو تفاوت‌های بارزی وجود دارد.

الف- در «تدبیر در قرآن»، همه اقشار مردم می‌توانند شرکت کنند و صرف بهره مندی از ترجمه و فهم معانی، برای تدبیر، کفایت می‌کند؛ حال آنکه، «تفسیر»، به مجتهدین فهم قرآن اختصاص دارد که حداقل به «کلیدهای علمی تدبیر» مجهز هستند. این نکته در آیات ۶۸ سوره مؤمنون، ۲۴ سوره محمد و ۸۲ سوره نساء بیان شده است.

ب- در «تدبیر»، فکر و دل هر دو شرکت دارند لیکن «تفسیر» جریانی است فکری که لزوماً با جریان قلبی همراه نیست.

پ- در «تدبیر»، ژرفای آیات و نتایج و پیامدها و لوازم آیات بررسی می‌شود؛ حال آنکه در «تفسیر»، لزوماً این مسائل پیگیری نمی‌شود.

ت- در «تدبیر»، شخص، خود را مخاطب آیات می‌بیند و درمان درد فکری و قلبی خویش را می‌جوید اما در «تفسیر»، مفسر، خود را مبلغ و بیانگر آیات می‌شناسد.

ث- «تدبیر»، جریانی روحی-فکری است که با قرائت آهنگین و یا استماع آیات، زمینه‌سازی می‌شود، با کاوش در آیات، ادامه می‌یابد، به استخراج داروی درد خویش و به‌کارگیری آن ختم می‌شود که «قرائت»، زمینه آن و «عمل»، نتیجه آن است (قرائت-فهم-عمل)؛ این مسئله با توجه به حدیث معصوم -علیه السلام- در توضیح معنی «حق تلاوت» به روشنی معلوم می‌شود، حال آنکه در تفسیر، «آن مقدمه و این نتیجه» الزامی نیست.

ج- در تدبیر، کافر و مشرک نیز شرکت دارند حال آنکه «تفسیر» به مسلمان، آن هم مجتهدان، اختصاص دارد.

چ- در بسیاری از موارد تدبیر، رجوع به احادیث، لزومی ندارد بلکه امکان نیز ندارد، چرا که این کار به تخصص نیاز دارد؛ بلکه گاهی، -آنجا که متدبّر، کافر و مشرک است و می‌خواهد به حقیقت دست یابد- اصلاً معنی ندارد؛ حال آنکه در «تفسیر»، رجوع به احادیث معصوم علیه السلام- امری اساسی و ضروری است و بدون احادیث و تسلط بر آنها، نمی‌توان به تفسیر پرداخت.

«تدبیر تخصصی» با «حقیقت تفسیر» وحدت دارد لیکن با «واقعیت تفسیر» لزوماً همسان نیست. بنابراین، «تدبیر» با «حقیقت تفسیر» رابطه «عموم و خصوص مطلق» دارد اما با «تفسیر مصطلح»، رابطه‌اش «عموم و خصوص من وجه» است که نه هر «تدبری»، «تفسیر مصطلح» را در پی دارد و نه هر «تفسیر مصطلحی» با «تدبیر» همراه است بلکه بعضی از «تفاسیر مصطلح»، «تدبیر تخصصی» را در ضمن خویش به همراه دارد (نقی‌پورفر، ۱۳۷۱، صص ۳۷۱-۳۷۵).

در هر صورت، تدبیر، مقدمه تفسیر است و در صورت عرضه نشدن یافته‌های تدبری به تفاسیر علمای ربانی و بدون توجه به روایات و عقل سلیم نمی‌تواند مبنای عمل فردی و اجتماعی باشد. به عبارت دیگر، تدبیر، ماده اولیه‌ای است که در صورت گذر از تفسیر معتبر، قابلیت اجرا و عمل می‌یابد.

۲-۱. تفسیر قرآن کریم

گام بعد از تدبیر، ورود به عرصه تفسیر به معنای مصطلح است؛ لذا پژوهش‌های تدبری باید با این ملاحظه و پیش‌فرض اساسی انجام شود که مراد شارع مقدس را لزوماً نفهمیده‌اند و در فهم احتمال خطا دارند. از این رو، باید به دامن مفسران حقیقی (یعنی اهل بیت علیهم السلام)، قرآن و کتب تفسیری معتبر، متوسل شوند. اما نکته تأمل‌برانگیز این است که از تفسیر و مفسر و کتاب تفسیری، لزوماً تلقی واحدی وجود ندارد. برای فهم این تکثر و انتخاب صحیح مسیر، آشنایی با روش‌ها، گرایش‌ها و اسلوب‌های

تفسیر قرآن کریم، ولو به اختصار، لازم و ضروری است. در ادامه، به بررسی مختصر روش شناختی در تفسیر قرآن کریم پرداخته می‌شود.

با بررسی تاریخ مفسران و تفسیرهای قرآن می‌توان گفت تلقی واحدی از مفهوم تفسیر قرآن، وجود نداشته و همواره بین مفسران و حتی شبه‌مفسران، اختلاف در روش، گرایش و اسلوب‌های تفسیر قرآن وجود داشته است. در تبیین دلایل بروز چنین کثرتی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف- طبیعت قرآن و اقتضای کتاب بودن؛ از آن جهت که طی ۲۳ سال نازل شد و در آن نسخ و منسوخ و مطلق و مقید و عام و خاص و ... وجود دارد.

ب- دستور قرآن برای رجوع به تفسیر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم (نحل، ۴۴) و اختلاف‌های روایی که قهراً موجب اختلاف در فهم قرآن می‌شود.

ج- باورهای اعتقادی گوناگون مفسران به سبب پیدایش مذاهب و مکاتب مختلف، همچون شیعه و سنی، مکاتب کلامی اشعری و معتزلی و ... و تأثیر آنها بر فهم قرآن.

د- تکیه بر رأی و عقاید شخصی و نهراسیدن عده‌ای مسلمان‌نما از تفسیر به رأی.
هـ- نفوذ افکار و علوم غیرمسلمانان به حوزه اسلامی از قرن دوم هجری.
و- اختلاف مفسران در استفاده از منابع و ابزارهای تفسیر، همچون عقل، روایات، شهود، علوم تجربی و نظایر آن.

ز- جهت‌گیری عصری مفسران، حسب علاقه، نیاز و ضرورت زمانه هر مفسر.
ح- تخصص مفسران در علوم خاص و تمایل آنها به استفاده از دانش تخصصی در تفسیر.

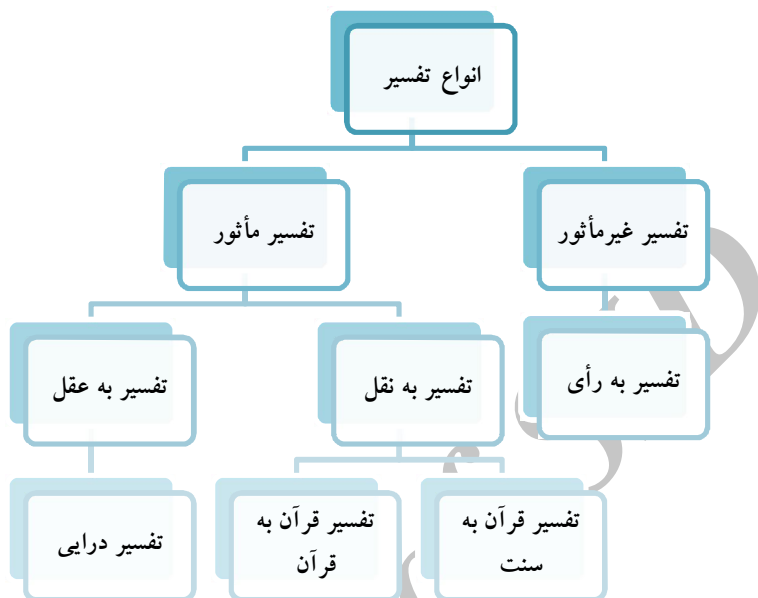
ط- تمایل مفسران به اسلوب‌های نگارش مانند نگارش ترتیبی، موضوعی، مزجی، مختصر، مفصل، جامع و غیرجامع (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵، صص ۲۷-۳۰).

۱-۲-۱. روش‌های تفسیر قرآن

روش‌های تفسیر قرآن کریم بر اساس کیفیت فهم و استخراج معانی و مقاصد آیات و با توجه به منابع و ابزارهای استفاده‌شده در تفسیر به صورت‌های گوناگون دسته‌بندی شده

است. حضرت آیت‌الله جوادی آملی (۱۳۷۹، صص ۵۳-۶۰)، منابع تفسیر قرآن را خودِ قرآن کریم، سنت معصومین و عقل (برهانی که از گزند مغالطه و وهم و از آسیب تخیل مصون است) دانسته است. بر اساس این، وی گفته است که اساس تفسیر قرآن یا به نقل است (تفسیر قرآنی و روایی) و یا به عقل (تفسیر درایی). تفسیر نقلی یا به استمداد از همان قرآن است (تفسیر قرآن به قرآن) و یا به استعانت از متن نقلی دیگر (تفسیر قرآن به سنت) و هر دوی این تفاسیر را می‌توان با عنوان تفسیر مآثور یاد کرد. اما تفسیر به رأی، در واقع، تفسیر نیست بلکه تطبیق و تحمیل رأی به قرآن است (نمودار ۲). شرط استفاده از قرآن این است که انسان با اصول پیش‌ساخته و پیش‌فرض‌های بشری به آن مراجعه نکند و قرآن را به عنوان اصل موضوعه قرار دهد.

در نظر وی، البته بهترین و کارآمدترین شیوه تفسیر قرآن، تفسیر قرآن به قرآن است. در این روش، هر آیه قرآن، با تدبیر در سایر آیات قرآنی و بهره‌برداری از آنها، باز و شکوفا می‌شود. آیات فرعی، به وسیله آیات اصلی و محوری، تبیین و تفسیر می‌شود و از آن حیث که شواهد از خود قرآن استخراج می‌شود در ناحیه حجیت، وام‌دار غیرخود نیست و حجیت آن ذاتی است. رسول اکرم و امامان معصوم -سلام الله علیهم- در داوری‌ها و احتجاج‌ها و در پاسخ پرسش‌های تفسیری، آیات قرآن را به یکدیگر ارجاع می‌دادند. این روش، از قدیم، بین مفسران، شایع بوده ولی به نحو جامع و مبسوط در تفسیر المیزان، استفاده شده است. در این میانه، البته، شبهاتی هم مطرح شده است. برخی معتقدند تفسیر قرآن به قرآن، افتراق بین ثقلین است و فهم قرآن، منحصر در اهل بیت -علیهم السلام- است. در این جریان، در شیعه، اخباری‌گری، سردمدار چنین شبهاتی است. اما پاسخ این است که آنچه همتای قرآن است عترت است نه خبر ضعیف که از لحاظ سند و اصل صدور، جهت صدور و دلالت، ظنی است؛ از همین رو، سر تأکید بر عرضه حدیث بر قرآن روشن می‌شود. همچنین در قرآن، فهم به اهل بیت، تخصیص نیافته است (مائده، ۱۵) و چنین برداشت‌هایی با ظاهر قرآن مخالف است زیرا قرآن کریم، همگان را به اموری مانند تدبیر، تحدی و تعقل، دعوت کرده است. مخلص کلام اینکه فهم قرآن در حد تفسیر و فهم ظواهر الفاظ آن برای همگان میسر است (جوادی آملی، ۱۳۷۹، صص ۸۸-۱۱۰).

نمودار ۲. انواع روش‌های تفسیر بر اساس رویکرد آیت‌الله جوادی آملی

همچنین، رضایی اصفهانی (۱۳۸۵، ص ۳۱)، انواع روش‌های تفسیر را به دو طبقه کلی و شش دسته تقسیم کرده است که به اختصار عبارت است از:

الف- روش‌های تفسیری ناقص: منظور از روش‌های تفسیری ناقص، لزوماً معیوب بودن آنها نیست، بلکه تأکید بر آن است که پژوهشگر را تا میانه راه خواهد برد و لزوماً وی را به سرانجام مطلوب و هدف علم تفسیر که همانا فهم و توضیح مفاهیم و مقاصد آیات قرآن است نمی‌رساند. لذا پنج روش اول زیر، صحیح و ناقص‌اند و روش تفسیر به رأی، ناصحیح، ناقص و ممنوع است.

۱- روش تفسیر قرآن به قرآن

۲- روش تفسیر روایی (تفسیر بر اساس سنت)

۳- روش تفسیر علمی (تفسیر با استخدام علوم تجربی در فهم قرآن)

۴- روش تفسیر اشاری (عرفانی، صوفی، باطنی، رمزی، شهودی)

۵- روش تفسیر عقلی و اجتهادی

۶- روش تفسیر به رأی (روش ممنوع در تفسیر قرآن)

ب- روش تفسیر کامل قرآن: در روش تفسیر کامل قرآن، از همه روش‌های صحیح پنج‌گانه استفاده می‌شود تا مقصود آیات به طور همه‌جانبه دریافت و بیان شود. در این روش، هر جا که امکان داشته باشد از هر پنج روش و یا برخی از آنها در تفسیر آیه استفاده می‌شود.

۱-۲-۲. گرایش‌های تفسیری قرآن

گرایش‌های تفسیری ناظر به شخص مفسر، باورها، افکار، جهت‌گیری‌ها، سبک پردازش، تخصص علمی و سلیقه مفسر به صورت زیر دسته‌بندی می‌شود:

الف- مذاهب تفسیری: پیروان مذاهب اسلامی بر اساس باورهای تأییدشده در مذهب خود، آیات قرآن را تفسیر می‌کنند. مثلاً، مفسران شیعه، به ظاهر و باطن قرآن و آیات مربوط به اهل بیت و عصمت پیامبران در آیات، توجه می‌کنند؛ در حالی که اهل سنت، بیشتر به ظاهر توجه دارند و به اهل بیت و عصمت پیامبران در تفسیر آیات، اهتمام لازم را ندارند.

ب- مکاتب تفسیری: طرفداران مکاتب کلامی خاص، مثل اشاعره و یا معتزله و یا متکلمان شیعه، به سبب گرایش‌های کلامی، گاه تفاسیر مختلفی از آیات کرده‌اند. مثلاً، تفسیر کشاف زمخشری با گرایش‌های معتزلی نوشته شده است.

ج- سبک‌های تفسیری (الوان تفسیر): مفسران، گاه بر اساس تخصص علمی خود یا علاقه به مبحثی خاص، در تفسیر خود، آن را بیشتر مطرح کرده‌اند؛ گرایش‌های ادبی، فقهی، اجتماعی، عرفانی، اخلاقی و تاریخی و ... از این قبیل است.

د- جهت‌گیری‌های عصری (اتجاهات): گاهی به دلیل ضرورت‌های زمانی و احساس نیاز، مفسران، در عصری خاص، به سمت و سوی خاصی، تمایل کرده‌اند. گاه مسائل معنوی و گاه مسائل سیاسی، جهت‌گیری تفسیری عصری را تعیین کرده است.

۱-۲-۳. اسلوب‌های تفسیری قرآن

در تفسیر، شیوه نگارش مفسران (اسلوب تفسیر) هم یکسان نبوده و بر اساس ذوق و سلیقه و یا با توجه به مخاطب، متفاوت بوده است (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵، ص ۳۴). در ادامه، اسلوب‌های مشهور تفسیری به اختصار ذکر خواهد شد.

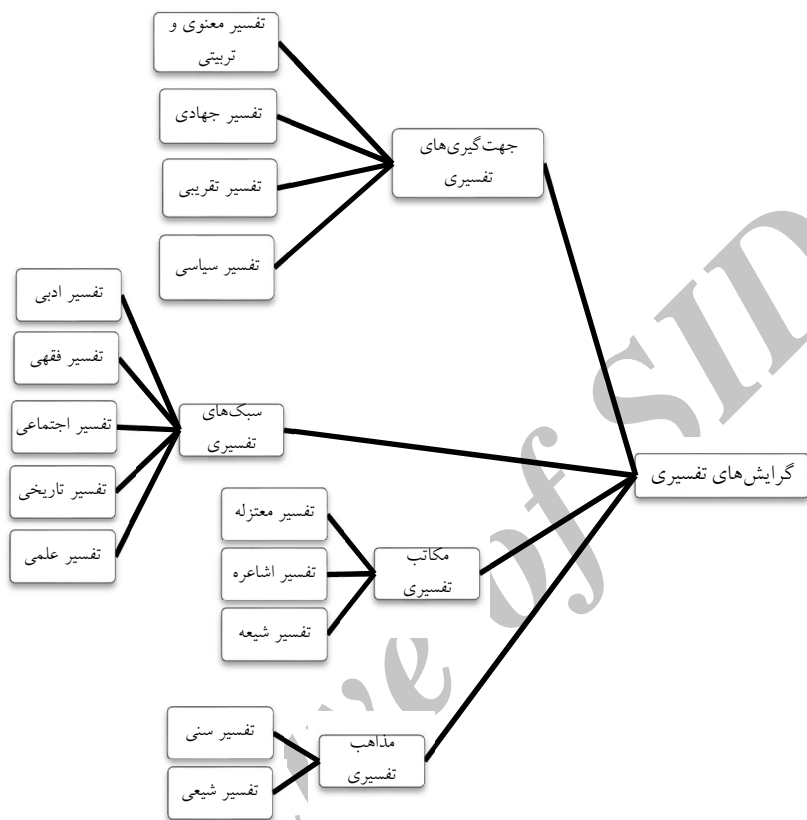
الف- تفسیر ترتیبی: در این اسلوب، مفسر، از اول تا آخر قرآن را آیه به آیه تفسیر می‌کند مانند تفسیر المیزان، نمونه و مجمع البیان.

ب- تفسیر موضوعی: در این اسلوب، مفسر، موضوعی را در آیات و سوره‌های مختلف، پیگیری و مطالب مرتبط را جمع‌آوری و نتیجه‌گیری می‌کند مانند تفسیر پیام قرآن آیت‌الله مکارم شیرازی و منشور جاوید آیت‌الله سبحانی.

ج- تفسیر مختصر، متوسط و مفصل: برخی کتب تفسیری، کوتاه، برخی متوسط و برخی طولانی است؛ همانند تفسیر الاصفی (مختصر)، مصفی (متوسط) و صافی (مفصل) مرحوم فیض کاشانی.

د- تفسیر جامع و غیرجامع: گاهی تفسیر، جامع علوم قرآنی است و به فنون قرائات و لغت و ادب و اقوال و روایات و نظایر آن، پرداخته و گاه تفسیر، تخصصی و محدود به یک موضوع است، مثل تفسیرهای ادبی و یا روایی.

نکته مهم در روش‌ها و گرایش‌های تفسیری این است که آنها نمی‌کنند یکدیگر نیستند، بلکه مکمل یکدیگرند و برای برخورداری از تفسیری جامع، بایستی حتی‌المقدور همه روش‌ها - غیر از روش تفسیر به رأی و برخی شیوه‌های فرعی روش تفسیر علمی و اشار- در کنار هم استفاده شود.

نمودار ۳. نمودار درختی گرایش‌های تفسیری (برگرفته از رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵، ص ۳۵)

۲. گونه‌شناسی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی

پس از پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی و تشکیل حکومت اسلامی، ضرورت مطالعات مدیریتی، بیش از پیش احساس شد. به نظر می‌رسد در سال‌های اولیه، حجم مطالعات و پژوهش‌های مرتبط با مدیریت اسلامی، معتنا به بود (محمودی، ۱۳۷۹) ولی در دهه دوم انقلاب اسلامی، حجم این دست پژوهش‌ها، آهنگ شتابان قبل را نداشت. این مدعا، اگرچه نیازمند بررسی است ولی شناخت علل آن نیز مهم و ضروری می‌نماید. یکی از دلایل محتمل این کاهش، اتهام برخی، مبنی بر غیرعلمی بودن روش‌های پژوهش اسلامی است؛ همچنین، نبود پژوهش‌های مستقل روش‌شناسی با

هدف تولید روش‌های مناسب برای مطالعات دینی، این مشکل را دوچندان کرده است. به هر حال، به نظر می‌رسد در دهه سوم انقلاب اسلامی، موج جدیدی از مطالعات و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی شکل گرفت که می‌توان آن را با برنامه‌ریزی دقیق و استمرار، به نقطه قوتی طلایی در پژوهش‌های میان‌رشته‌ای اسلامی و تولید علوم اسلامی و بومی تبدیل کرد.^۳ در جدول ۱، به تعدادی از پژوهش‌های دانش‌آموختگان مقطع کارشناسی ارشد و دکتری مدیریت که با جهت‌گیری قرآنی انجام شده و در این مقاله، به مثابه جامعه آماری، بررسی شده، اشاره شده است.

جدول ۱. نمونه پژوهش‌های قرآنی در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکتری مدیریت طی ۸۰ و ۷۰هه‌د

سال دفاع	استاد راهنما	عنوان پژوهش	دانشگاه و گرایش	نام و نام خانوادگی
۸۴	نقی‌پورفر	نظام جبران خدمات کارکنان بر مبنای ارزش‌های اسلامی با تکیه بر سیره حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع)	امام صادق (ع) - مالی	حسین عرب اسدی
۸۵	نقی‌پورفر	مروری اجمالی بر جایگاه آخرت‌گرایی و تأثیر آن در حوزه وظایف مدیریت اسلامی (با تأکید بر برجسته‌ترین ...)	امام صادق (ع) - بازرگانی	محمدتقی طوبایی
۸۵	همایون	بازنگری در تعریف تبلیغات بازرگانی مبتنی بر تعالیم اسلامی	امام صادق (ع) - بازرگانی	اکبر سعیدی
۸۵	گودرزی	تصویرپردازی از مدیران آینده: به سوی الگوی قرآنی	امام صادق (ع) - بازرگانی	محمد مهدی ذوالفقارزاده کرمانی
۸۶	نقی‌پورفر	تصویرپردازی از ویژگی‌های آینده موعود و تأثیر آن بر سازمان: به سوی الگوی قرآنی	امام صادق (ع) - صنعتی	علی‌رضا افضلی
۸۷	باقری	بررسی تطبیقی رویکرد مشتری‌مداری در علم مدیریت و آموزه‌های اسلامی با تأکید بر آیات و روایات	امام صادق (ع) - بازرگانی	سید قاسم خادم
۸۸	دانایی‌فرد	بازپردازی مفهوم نظم و انضباط در اسلام (با تکیه بر رویکرد اسلامی)	تربیت مدرس - منابع انسانی	میثم لطیفی
۸۸	گودرزی	ارائه مدل تعالی فرد در سازمان با توجه به تعالیم اسلام	امام صادق (ع) - بازرگانی	وحید شهرام
۸۹	مقبل باعرض	طراحی و تبیین مدل جامع تعالی سازمانی بر اساس رویکرد اسلامی	تربیت مدرس - تولید	روح‌الله رازینی

با نگاه اجمالی به پژوهش‌های مذکور و دیگر پژوهش‌ها می‌توان گفت پژوهش‌های مرتبط با حوزه مدیریت اسلامی از حیث هدف، روش و منابع از یک جنس نیست و انواع مختلفی دارد. در یک دسته‌بندی می‌توان آن‌ها را به صورت زیر ارائه کرد:

الف- پژوهش‌های با صبغه فلسفی: این پژوهش‌ها، اغلب در صدد نقد مبانی نظری مدیریت غربی هستند و یا در صدد پرداختن به چارچوب‌های فلسفی در مدیریت اسلامی هستند مثل پژوهش احمدزاده کرمانی (۱۳۸۴)، عابدی (۱۳۸۷).

ب- پژوهش‌های با صبغه نظری: این پژوهش‌ها، اغلب در صدد عرضه مفهوم نظری جدید و ساخت استعاره‌هایی متمایز از اندیشه غربی هستند و در آنها صبغه تعقل و نظریه‌پردازی پررنگ‌تر از مباحث قرآنی و روایی است مثل پژوهش خادم (۱۳۸۷)، هاشمیان (۱۳۸۴)، اسلامی (۱۳۸۷)، مهدی‌زاده (۱۳۸۷) و عبداللهی نیسیانی (۱۳۸۸).

ج- پژوهش‌های با صبغه قرآنی: پژوهش‌هایی که با محوریت قرآن و تفاسیر قرآنی، تدوین شده است و در صدد نقد نظریه‌های غربی و یا تولید نظریه‌های جدید در حوزه مدیریت است همانند پژوهش‌های ذوالفقارزاده کرمانی (۱۳۸۵)، افضلی (۱۳۸۶).

د- پژوهش‌های با صبغه روایی: این پژوهش‌ها، موضوع و یا مسئله‌ای را با توجه به جوامع روایی، بررسی کرده‌اند. عمده این پژوهش‌ها، با تأکید بر کُتبی همچون نهج البلاغه و یا کتب روایی معتبر صورت گرفته‌اند همانند پژوهش عرب اسدی (۱۳۸۴)، اعتصامی (۱۳۸۹) و علی‌آبادی (۱۳۸۹).

ه- پژوهش‌های با صبغه تاریخی: پژوهش‌هایی که بر بررسی شیوه‌های مدیریتی و حکومتی در زمان حکومت پیامبر اکرم و امام علی علیهما السلام متمرکز شده‌اند همانند پژوهش سجادی (۱۳۸۰).

و- پژوهش‌های با صبغه فقهی-اجتهادی: پژوهش‌هایی که در صدد پاسخگویی به مسائل فقهی مبتلابه، با استفاده از میراث فقهی شیعه -خصوصاً در عرصه‌های مدیریت مالی اسلامی- صورت گرفته است همانند پژوهش صالح آبادی (۱۳۸۱) و سلطانی‌نژاد (۱۳۸۵).

ز- پژوهش‌های با صبغه انقلاب اسلامی: با توجه به تجربه انقلاب اسلامی، سلسله پژوهش‌هایی نیز با محوریت بازپردازی اندیشه مدیریت اسلامی از خلال تجربه جمهوری اسلامی ایران به وجود آمد که اشخاص تأثیرگذار را همچون امام خمینی، مقام معظم رهبری و یا شهدا، تجربه فرهنگ جهادی و ارزشی، دفاع مقدس، بسیج و نظایر آن، بررسی کرده‌اند همانند پژوهش یآوری (۱۳۸۴)، حیدری (۱۳۸۶)، خورشیدی (۱۳۸۸)، لبخندقی (۱۳۸۸).

ح- پژوهش‌های با صبغه نیازهای جاری جامعه اسلامی: پژوهش‌هایی که به نیاز واقعی جامعه بپردازند نیز می‌توان اسلامی تلقی کرد. بسیاری از پژوهش‌هایی که در سال‌های گذشته در مراکز دانشگاهی و تحقیقاتی کشور انجام شده از این قبیل است؛ اگرچه، برخی، این پژوهش‌ها را به معنای خاص آن، اسلامی نمی‌دانند ولی شهید مطهری در تعریف علوم اسلامی به معنای عام آن، هر آنچه برآمده از اصول اسلامی و برآورنده نیاز جامعه اسلامی باشد اسلامی دانسته است (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۱۶).

۳. راهبردهای تدبیر در قرآن

تمرکز این پژوهش فقط بر پژوهش‌هایی است که با صبغه قرآنی انجام شده‌اند (دسته سوم پژوهش‌های مدیریت اسلامی) و روش‌شناسی پژوهش میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی در بقیه حوزه‌ها - علی‌رغم اهمیت فراوان - به مجالی دیگر واگذار شده است.

بررسی‌های اجمالی محقق، مبین آن است که پژوهش‌های قرآنی در مدیریت نیز با یک راهبرد و روش، انجام نشده است. اگرچه این تکتک، به جای خود، شایان توجه و حتی ممدوح است ولی دسته‌بندی و مرتب ساختن فرایند آنها می‌تواند پژوهش میان‌رشته‌ای را در مدیریت تسهیل کند و افق‌های جدیدی را پیش روی محققان علاقه‌مند بگشاید. از این رو، در ادامه، آثار منتخب مطالعات میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی - که مشخصاً با محوریت قرآن کریم صورت گرفته است - بررسی می‌شود.

نکته مهم این است که این پژوهش‌ها، همگی از جنس تدبیر هستند و هیچ‌یک ادعای تفسیر آیات قرآن را - به معنای مصطلح - ندارد. از این رو، در صورت

برخورداری از عمق لازم در تدبیر، شاید بتوان آن‌ها را در دسته تفسیرهای قرآن به قرآن با سبک و جهت‌گیری اجتماعی و مدیریتی طبقه‌بندی کرد.

گستره پژوهشی محقق، بیش از ده‌ها اثر علمی بوده که طی دهه گذشته در قالب پژوهش‌های میان‌رشته‌ای با محوریت قرآن کریم، انجام شده است. وی پس از مطالعه اجمالی روش پژوهش برخی از آنها، پنج راهبرد تدبیر را به شرح زیر استقصا کرده است.

۱-۳. راهبرد تدبیر آیه‌محور

در این راهبرد، محقق، بر اساس موضوع تحقیق و با کلیدواژه‌های آن، آیاتی را که در آنها، کلیدواژه و یا مشتقات آن آمده است می‌شناسد و انتخاب می‌کند. به دلیل اهمیت انتخاب کلیدواژه‌ها در راهبرد تدبیر آیه‌محور، مشاوره برای انتخاب کلیدواژه‌ها با استادان مطلع در علوم قرآنی و یا استفاده از کتاب‌های راهنما برای مترادف‌ها و متضادها همچون *فروق اللغویه* عسکری (۱۳۱۲) ضروری و راهگشا است. همچنین، برای شناخت آیات مرتبط با کلیدواژه‌ها و مشتقات مرتبط با آنها از کتاب‌هایی همچون *المعجم المفهرس للقرآن* محمدفؤاد عبدالباقی (صدری، ۱۳۸۶) و یا نرم‌افزارهای علوم قرآنی نور می‌توان استفاده کرد.

سپس، محقق با کتب تفسیری، نکات ذیل هر آیه را به فراخور مسئله پژوهش، فیش‌برداری می‌کند. در این مرحله، انتخاب کتاب تفسیری از اهمیت فراوانی برخوردار است. کتاب‌های تفسیری متقن، قابل فهم برای محقق و نزدیک به موضوع تحقیق می‌توانند در ادامه تحقیق به پژوهشگر کمک کند.

محقق، با دسته‌بندی فیش‌ها، ذیل هر آیه و همچنین، دسته‌بندی موضوعی آنها، به تجزیه و تحلیل یافته‌ها می‌پردازد و نهایتاً، پاسخ قرآنی به مسئله تحقیق را تدوین می‌کند. البته، این احتمال وجود دارد که محقق برای فهم بهتر آیه و مصادیق آن به آیات قبل و بعد (تا آنجا که به موضوع تحقیق مرتبط است) رجوع کند ولی خود را مقید به سیاق نمی‌کند. در این راهبرد، کلیدواژه، بسیار مهم است؛ خصوصاً اینکه برخی موضوعات پژوهشی، به ظاهر، کلیدواژه مختصی ندارد و محقق مجبور است از

کلیدواژه‌های هم‌جوار استفاده کند. پژوهش عرب اسدی (۱۳۸۴) و ذوالفقارزاده کرمانی (۱۳۸۵) در بخش مطالعات قرآنی نظام جبران خدمات در اسلام و تصویرپردازی از مدیران، با این روش، انجام شده است. در این تحقیق‌ها، پژوهشگران مجبور شده‌اند واژگان مترادف زیادی را برای پاسخگویی به مسئله جبران خدمات و مدیران، انتخاب و بر اساس آن، آیات مرتبط را بررسی کنند.

۲-۳. راهبرد تدبیر سیاق‌محور (موضوعی)

در راهبرد تدبیر آیه‌محور، تمرکز پژوهش‌گر بر یک یا چند آیه به صورت منفرد است. در حالی که برخی پژوهشگران علوم قرآنی معتقدند برای بررسی موضوعات پژوهشی، توجه صرف به یک یا چند آیه به صورت منفرد نمی‌تواند جواب‌درخور و کاملی را داشته باشد؛ از این رو، ایشان، واحد سیاق (رکوعات) را برای راهبرد پژوهش تدبیری پیشنهاد می‌کنند. سیاق یا رکوعات قرآنی، تقسیمی است که برخی به پیامبر اکرم منسوب کرده‌اند و تعداد آن را ۵۵۵ واحد موضوعی می‌دانند (لسانی فشارکی و مرادی، ۱۳۸۵، ص ۵۶). در این راهبرد، همانند راهبرد آیه‌محور، کلیدواژه‌های قرآنی، اهمیت بسزایی دارد. به علاوه، در تحلیل هر آیه، تنها به خود آن آیه توجه نمی‌شود بلکه محقق به مجموعه آیات قبل و بعد آیه مذکور که در یک سیاق مصطلح قرار دارد توجه می‌کند. لسانی فشارکی و مرادی (۱۳۸۵) در کتاب روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم، فرایند پژوهش سیاق‌محور را با مثال‌هایی ذکر کرده‌اند. این فرایند، شامل مراحل زیر است:

- ۱- مرحله مقدماتی: شامل انتخاب عنوان تحقیق و کلیدواژه‌ها، تدارک فهرست آیات و سیاق‌ها؛
- ۲- مرحله مفهوم‌یابی: تلاوت مکرر آیه، بررسی مفاهیم آیه، یادداشت سؤال‌ها، بررسی مفاهیم آیه در سیاق، یادداشت تکمیلی، بازنگری سراسری مفاهیم و مراجعه به متون تفسیری؛
- ۳- مرحله گسترش یا فشرده کردن تحقیق به علت ضیق وقت؛
- ۴- مرحله تدوین و تألیف.

این راهبرد را که لسانی فشارکی و مرادی (۱۳۸۵) -به تفصیل و به صورت مرحله‌ای- عرضه کرده‌اند حاصل سال‌ها تجربه ایشان در پژوهش‌های قرآنی است که در نوع خود، ارزشمند و شایان توجه است. در عین حال، همچنان برخی مسائل و مشکلات را داراست. مشکل اتکا بر کلیدواژه‌ها -که در راهبرد آیه‌محور نیز وجود داشت- هم‌چنان در این راهبرد وجود دارد؛ به علاوه، سیاق‌های قرآنی هم، مسئله دیگری است که اگر چه محققان مذکور، ادعای تواتر کرده‌اند اما خود، اذعان دارند که علمای علوم قرآنی، در این باره، بحث درخور و مفصلی نداشته‌اند (لسانی فشارکی و مرادی، ۱۳۸۵، ص ۵۸) و باید گفت که صرف ادعای تواتر بدون اقامه ادله تواتر، مسئله را حل نمی‌کند. ضمن اینکه، در سنت تفسیری اهل بیت علیهم السلام نیز استناد به سیاق و رکوعات در تفسیر و یا تدبیر در قرآن دیده نمی‌شود.

این راهبرد، در مقایسه با راهبرد آیه‌محور، بسیار زمان‌بر و البته نیازمند مراجعه به آیات بیشتری است که شاید در پژوهش‌های رشته مدیریت خصوصاً در مقطع کارشناسی ارشد، کمتر بتوان از آن استفاده کرد. در عین حال، پژوهش وحید شهرام (۱۳۸۸) درباره مدل تعالی فرد در سازمان با توجه به تعالیم اسلام، نمونه خوبی برای این نوع راهبرد است.

۳-۳. راهبرد تدبیر سوره‌محور

یکی از راهبردهای تدبیر در قرآن -که طی سال‌های گذشته توجه برخی محققان را جلب کرده است- راهبرد تدبیر سوره‌محور است. در این راهبرد، بیش از آن که موضوع یا مسئله خاصی مورد توجه پژوهش‌گر باشد، سوره یا سور خاصی مورد توجه وی است. این روش که به نظر می‌رسد شبیه تفسیر ترتیبی است ولی در مقیاس یک سوره انجام می‌شود بر این مفروضه استوار است که علی‌رغم بیان مبین و پرفایده بودن تک آیات قرآن کریم، برخی سوره‌های قرآنی -که به نحو توقیفی رسول اکرم -صلی الله علیه و آله- آنها را نظم داده است محور و یا محورهای خاصی دارند که به تناسب این محورها می‌توان آنها را بررسی کرد. بسیاری از مفسران، در ابتدای هر سوره به

محورهای اصلی آن اشاره کرده‌اند که با شناخت محورهای مذکور می‌توان سوره‌هایی را انتخاب کرد و به بررسی و تدبیر در نکات آن پرداخت.

فرایند عمومی ناظر به این راهبرد عبارت است از:

۱- انتخاب موضوع؛

۲- انتخاب سوره و یا سوره‌هایی که بر اساس غرض اصلی سوره، در آنها به این موضوع بیشتر پرداخته شده است؛

۳- مرور آیه به آیه سوره و ثبت و ضبط نکات ذیل هر آیه؛

۴- جمع‌بندی سوره و تدوین نهایی.

این راهبرد در مقایسه با راهبرد سیاق‌محور با روح تقسیم‌بندی قرآن سازگارتر ولی از این حیث که در هر سوره لزوماً همه جوانب یک موضوع خاص طرح نشده، دچار ضعف و نقصان است. به هر حال، تمرکز بر یک سوره خاص و تدبیر در آیات آن سوره با یک موضوع کلی مثل مدیریت، خوب و در صورت تکمیل شدن آن می‌تواند دست‌مایه تهیه تفسیر ترتیبی با جهت‌گیری مدیریتی شود و امکان پژوهش‌های عمیق برای پژوهشگران حوزه میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی را تسهیل کند. در کل می‌توان گفت این راهبرد، موضوع‌محور و نه مسئله‌محور است؛ بدین معنا که سوره انتخاب‌شده، موضوع، قرار می‌گیرد و لزوماً مسئله خاصی را نمی‌توان با این روش، بررسی همه جانبه کرد. برای نمونه، آثار تدبری حجت‌الاسلام قرائتی، کتاب چندجلدی تفسیر نور (قرائتی، ۱۳۷۴) و یا بررسی‌های شهید مطهری در روابط بین‌الملل اسلامی ذیل آیات سوره ممتحنه با این راهبرد تدوین شده است.

۳-۴. راهبرد تدبیر داستان‌محور

راهبرد تدبیر داستان‌محور، یکی از راهبردهای پژوهش در مدیریت اسلامی است که به جای تأکید بر کلیدواژه‌ها و سیاق‌های آیات و یا تمرکز بر سوره‌ای خاص، به داستان‌های قرآنی و نکات مستتر در آن توجه می‌کند. در این راهبرد، به بررسی دقیق یک داستان قرآنی در خلال آیات و سوره‌های گوناگون پرداخته می‌شود. داستان پیامبران گذشته و نکات مدیریتی در سبک رهبری و اداره ایشان، محل تمرکز پژوهشگر

خواهد بود. داستان حضرت نوح، حضرت موسی، حضرت یوسف، حضرت سلیمان علیهم السلام، داستان قوم بنی اسرائیل و داستان‌های مرتبط با دوره قبل و بعد از تشکیل حکومت اسلامی رسول اکرم -صلوات الله و سلامه علیه- از این قبیل است. فرایند راهبرد تدبیر داستان‌محور عبارت است از:

- ۱- انتخاب موضوع پژوهش مدیریتی؛
- ۲- انتخاب داستان نزدیک به موضوع پژوهش از طریق مطالعه، مصاحبه و تفکر؛
- ۳- شناخت و انتخاب سوره‌ها و آیات مرتبط با داستان مربوط در قرآن کریم؛
- ۴- تدبیر در آیات و استخراج نکات تدبیری ذیل آنها؛
- ۵- دسته‌بندی نکات تدبیری به صورت تعاقب زمانی و یا موضوعی و تدوین نهایی.

این راهبرد که به نحو مطلوبی در اثر حجت‌الاسلام و المسلمین نقی‌پورفر (۱۳۸۵) استفاده شده، همانند راهبرد موردکاوی در روش‌های پژوهش متعارف است که در آن یک مورد خاص، به نحو ژرفانگرانه -در مقابل رویکرد پهنانگرانه- استفاده می‌شود. داستان‌های ابراهیم و ذبح اسماعیل، ابراهیم و آتش نمرود، یونس و خروج بدون اذن الهی، لوط و فرمان خروج، موسی و فرمان خروج و نظایر آن، مواردی است که وی در کتاب خود به آنها پرداخته و از آنها اصول و الگوهای مدیریتی، استخراج کرده است. به هر حال، استفاده از این راهبرد با ملاحظات نقدپذیری است. اول اینکه داستان‌های قرآن محدود است و لزوماً همه مسائل را نمی‌توان با آنها پاسخ داد. دوم اینکه برخی نکات مهم قرآنی در قالب داستان نیامده و به عنوان اصول کلی، خارج از آیات مربوط به داستان‌ها بیان شده است. سوم اینکه قرآن کریم در مقام بیان داستان -آن گونه که داستان‌سرایان عمل می‌کنند- نبوده و تعاقب‌های زمانی و پرداختن به همه مسائل جزئی را هدف قرار نداده است، بلکه آنچه برای هدایت امت نیاز بوده، بیان کرده است. لاجرم، استفاده‌کنندگان از این راهبرد برای تکمیل پژوهش خود باید به سایر آیات قرآن که جنبه داستانی ندارند نیز بپردازند و حتی نتایج تدبیر خود را به آیات دیگر عرضه کنند. به علاوه، برخی داستان‌ها با استفاده از روایات معصومین -علیهم

السلام- رمزگشایی می‌شود که در این صورت، باید از تدبر قرآنی به تدبر قرآنی-روایی منتقل شد که نیازمند صلاحیت‌ها و توانایی‌های بیشتری برای پژوهشگر است.

۳-۵. راهبرد تدبر مسئله‌محور

پژوهشگران و مدیران در دانش مدیریت و فضای واقعی سازمان، بیش از آنکه با موضوعات کلی مواجه باشند با مسئله‌های خاص مواجه‌اند. ایشان برای تصمیم‌گیری درست و حل مسئله، باید اولاً مسئله را به خوبی بفهمند، محل نزاع را مشخص و سپس، حکم متناسب با آن را با توجه به نظام ارزشی، صادر کنند. این راهبرد را -برای تدبر در قرآن کریم برای پاسخگویی به مسائل- می‌توان با عنوان راهبرد تدبر مساله‌محور صورت‌بندی کرد. در راهبرد تدبر مسئله‌محور، گام‌های زیر برداشته می‌شود:

- ۱- انتخاب موضوع پژوهش؛
  - ۲- شناخت و تعریف دقیق مسئله (واسازی مسئله) با توجه به مسائل واقعی در محیط سازمانی و یا در ادبیات متعارف دانش مدیریت؛
  - ۳- تدوین مسئله و یا مسائل؛
  - ۴- عرضه مسئله به قرآن مبین با تأکید بر مرور کامل کل قرآن و تدبر در تک تک آیات؛
  - ۵- نگارش نکات تدبری ذیل هر آیه با ذکر شماره آیه؛
  - ۶- دسته‌بندی مفهومی نکات تدبری ذیل مقولات کلی‌تر؛
  - ۷- ایجاد شبکه مفهومی از مقولات برای پاسخ به مسئله.
- نویسنده در رساله دکتری خود برای بازپردازی مفهوم انضباط با تکیه بر رویکرد اسلامی، از راهبرد تدبر مسئله‌محور استفاده کرده است. وی برای اجرای پژوهش، ضمن مطالعه مفهوم انضباط در ادبیات متعارف مدیریت و علوم اجتماعی و تعیین محل نزاع و اختلاف در مفهوم انضباط بر اساس سؤال‌های به‌وجودآمده در بررسی ادبیات موجود، سه بار، کل قرآن را مرور کرد. در اولین مرتبه، مروری اجمالی برای شناخت نکته‌های کلی، بار دوم، برای تعیین نکات تدبری ذیل هر آیه و بار سوم، برای اعتبارسنجی یافته‌ها با کلیت قرآن و تفاسیر معتبر.

همچنین رازینی (۱۳۸۹) برای تبیین مفهوم ارزیابی عملکرد از منظر قرآن با استفاده از قالب‌های مطرح در نظریه‌پردازی داده‌بنیاد و تجربه رساله لطیفی، مفهوم جامعی از نظام ارزیابی عملکرد مبتنی بر آیات قرآن، عرضه کرده است.

راهبرد تدبیر مسئله‌محور تا حدودی شبیه نظریه‌پردازی داده‌بنیاد است. این راهبرد، مقید به آیه، سیاق، سوره و حتی داستان‌های قرآن نیست بلکه مقید به مسئله‌هایی است که محقق آنها را از ادبیات تحقیق در دانش مدیریت، استخراج و منقح کرده است. این راهبرد اگرچه نسبت به راهبردهای پیشین از جامعیت بیشتری برخوردار است ولی زمان‌بر و نیاز به تسلط نسبی بر مباحث قرآنی است.

۴. مسئله صلاحیت محقق و اعتبارسنجی تحقیق

توجه به توانمندی و صلاحیت محقق، قبل از ورود به بحث اعتبارسنجی تحقیق، اهمیت و جایگاه ویژه‌ای دارد. این موضوع از آن حیث درخور توجه است که اگرچه پرداختن به موضوعات قرآنی برکات متعددی برای شخص محقق و جامعه به همراه خواهد داشت اما این بدان معنا نیست که هر کسی می‌تواند پژوهش‌های قرآنی را به سرانجام مطلوب برساند. متدبّر باید ویژگی‌هایی را در خود به وجود آورد و تقویت کند تا بتواند برداشت مطلوبی از آیات قرآن کریم داشته باشد و الا آنچه ضایع می‌کند بیش از آنی است که به وجود می‌آورد. نقی‌پورفر، درباره صلاحیت‌های متدبّر، ضمن طبقه‌بندی آنها به دو دسته کلیدهای عام و خاص تدبیر، به موارد زیر اشاره کرده است:

کلیدهای عام تدبیر:

- نظافت ظاهری و طهارت،
- استقبال قبله،
- از رو خواندن قرآن،
- دعای شروع تدبیر،
- پناه بردن به خداوند،
- استمداد جستن از خداوند،

کلیدهای خاص تدبیر:

- کلیدهای علمی: تسلط بر آیات و روایات، ادبیات عرب، منطق و روش تحقیق، فلسفه و کلام، عرفان، اخلاق، علوم روایی، تاریخ و ...
- کلیدهای روحی و عملی: طهارت روحی، شهود به حقانیت قرآن، رسوخ در علم، اهل ذکر و مناجات، وفای به عهد، خوف و خشیت، صبر و اقامه نماز و ... (نقی پورفر، ۱۳۷۱، ۲۵۲-۱۰۵).

بعد از مسئله مهم ویژگی‌های محقق در راهبرد تدبر در قرآن، یکی از مسائل اساسی نظریه‌پردازان و صاحب‌نظران، چگونگی سنجش اعتبار تحقیقات است؛ یعنی اینکه چگونه می‌توان برای مخاطب، نتایج پژوهش را باورپذیر و متقن نمایند. به نحو تاریخی، خصوصاً در عصر علم‌گرایی و پس از آن، بر مفاهیمی همچون روایی^۴ و پایایی^۵ برای اعتبار بخشیدن به نتایج پژوهش استفاده می‌شد. استفاده از چنین مفاهیم سنتی و تکنیک‌های ملحق به آن، لزوماً در تحقیقات کیفی و تحلیلی مقبول نیست و می‌توان آن‌ها را با ایجاد و توسعه معیارهای متناسب با تحقیقات کیفی جایگزین کرد.

روش‌های سه‌گانه در دستیابی به روایی تحقیق را می‌توان با عنوان رویکرد سنتی (که بر بررسی روایی نتیجه تأکید دارد)، رویکرد کل‌نگر (که بر فرایند اجرای تحقیق تأکید دارد) و رویکرد اقتضایی (که بر هدف تحقیق و تناسب روش روایی‌سنجی با هدف تحقیق تأکید دارد) دسته‌بندی کرد.

نیک‌نشان و همکاران (۱۳۸۹) در تبیین رویکرد سنتی به روایی تحقیق، بررسی به‌دست مشارکت‌کنندگان^۶ و روش سه‌سویه‌سازی^۷ در تحقیقات کیفی را به عنوان دو روش معمول روایی‌سنجی عاریه گرفته از تحقیقات کمی نام می‌برند.

هم ایشان، اشباع نظری در نمونه‌گیری، همخوانی داده‌های گردآمده با تجزیه و تحلیل اطلاعات، برخورداری از مبانی نظری و مقایسه‌ی یافته‌ها با نظریه‌های پیشین را به عنوان روش‌های مرسوم در روایی‌سنجی کل‌نگر مطرح کرده‌اند. بدین ترتیب می‌توان گفت که در این رویکرد، مسئولیت کیفیت و روایی نتایج تحقیق تا حد زیادی بر عهده شخص محقق در طول تحقیق است.

در رویکرد اقتضایی به روایی تحقیق، با توجه به هدف پژوهش که می‌تواند کشف، تبیین، رشد، تغییر و مواردی مثل آن باشد، محقق با عنایت به هدف پژوهش، از یک و یا

چند روش روایی‌سنجی همچون بررسی مشارکت‌کنندگان، سه‌سویه‌سازی، بررسی مداوم اطلاعات، خودارزیابی و بررسی انتقادی، استفاده می‌کند (نیک‌نشان و همکاران، ۱۳۸۹).

در مطالعات قرآنی و خصوصاً تدبیر در قرآن که محل بحث این مقاله است به نظر می‌رسد که همانند سنت اغلب پژوهش‌ها باید به اعتبار درونی و اعتبار بیرونی توجه کرد. نویسنده مقاله، این دو موضوع را با دو عنوان *اتقان* (برخورداری از قوت برداشت و فهم آیه، ضمن احتراز از خطای مهلک تفسیر به رأی) و *افاده* (پاسخگویی جامع و کامل به مسئله پژوهش و نیاز) صورت‌بندی کرده است.

اتقان: روایی درونی تحقیق قرآنی را -مشابه آنچه در پژوهش‌های کیفی و کمی مرسوم است- می‌توان با عنوان *اتقان* صورت‌بندی کرد. به اتقان باید هم در فرآیند و هم در نتایج، توجه کرد و آن را سنجید. بدین ترتیب باید به مجموعه سؤالاتی درباره اتقان فرآیندی و اتقان در نتایج، پاسخ داد. برای پاسخگویی به سؤال‌های مذکور ضمن عطف توجه محقق به موارد مذکور، وی باید مستندات و آیات را به خوبی ثبت و ضبط کند تا در صورت نیاز به بررسی مجدد خود وی و یا خبرگان، امکان دسترسی به داده‌ها و اطلاعات مذکور ممکن باشد. به علاوه، اظهار خود محقق درباره رعایت موارد مذکور، آوردن استشهاد‌های روایی و یا سیره برای یافته‌ها و همچنین استفاده از کتب تفسیری معتبر می‌تواند اتقان پژوهش را موجه کند.

افاده: روایی بیرونی پژوهش قرآنی را می‌توان با عنوان افاده مورد توجه قرار داد. پژوهش قرآنی، ضمن برخورداری از استحکام عقلی و آموزه‌های ناب قرآنی باید در قالبی منظم، بدیع، فهمیدنی و در عین حال مفید، اجرایی و استفاده‌پذیر، ارائه شود تا در ورطه علم لاینفع، نیفتد. از این رو، توجه به نظر خبرگان حوزوی، دانشگاهی و اجرایی، در این مرحله، مهم و ضروری است. البته، گاه، برگزاری جلسات مباحثه علمی با حضور متخصصان علم و عمل که پژوهشگر آن را هدایت می‌کند، می‌تواند یافته‌ها و ثمرات مفیدی را به همراه داشته باشد که مدل و یافته‌های تحقیق را کامل کند. به علاوه، در افقی بلندمدت می‌توان نتایج اجرای یافته‌ها را به طور مستمر و مداوم، بررسی کرد تا در صورت نیاز، مدل طراحی‌شده با توجه به محک‌های قرآنی مجدداً اصلاح شود؛ چنین روشی که در تحقیقات طولی و پژوهش در عمل، استفاده می‌شود می‌تواند مسئله مقتضیات زمان و مکان در مسئله فهم و تدبیر در قرآن را عملیاتی کند.

برخی سؤال‌های متناظر با افاده و اتقان در اعتبارسنجی پژوهش‌های قرآنی در جدول ۲ آمده است که محقق باید از مراحل اولیه پژوهش به آنها توجه کند و در مراحل تحقیق آنها را به کار بندد.

جدول ۲. محورها و سؤال‌های مربوط به روایی‌سنجی پژوهش‌های تدبری در قرآن کریم

نمونه سؤالات روایی‌سنجی راهبردهای تدبر در قرآن	محور روایی‌سنجی
<p>اتقان در فرآیند</p> <ul style="list-style-type: none"> • آیا موضوع و هدف پژوهش به خوبی تعریف شده است؟ • آیا محقق در خود صلاحیت علمی لازم برای این پژوهش را فراهم کرده است؟ • آیا روش تدبر، متناسب با هدف و محدودیت‌های تحقیق، تعیین شده است؟ • آیا آیات قرآن به درستی انتخاب شده است؟ • آیا همه آیات مرتبط انتخاب شده است؟ • آیا سیاق‌ها به درستی تعیین و انتخاب شده است؟ • آیا حرکت رفت و برگشتی بین آیات مرتبط، رعایت شده است؟ • آیا آیات محکم و متشابه، مطلق و مقید، عام و خاص، ناسخ و منسوخ و ... تمایز داده شده است؟ • آیا معانی آیات به درستی فهمیده شده است؟ <p>اتقان در نتایج</p> <ul style="list-style-type: none"> • آیا هر یافته پژوهش را می‌توان با یک یا چند آیه در ربط و تناظر قرار داد؟ • آیا یافته‌های پژوهش در تضاد با یکدیگر نیست؟ • آیا یافته‌ها با عقل و سیره عقلا در تضاد نیست؟ • آیا یافته‌ها با محک‌های قرآن در تضاد نیست؟ • آیا یافته‌ها با احادیث نبوی و اهل بیت -علیهم السلام- در تضاد نیست؟ • آیا یافته‌ها با مشهور بین مفسران و کتب تفسیری مهم و معتبر در تضاد نیست؟ • آیا برای یافته‌ها می‌توان مؤیداتی از احادیث و یا کتب تفسیری معتبر ذکر کرد؟ • در صورت‌بندی یافته‌ها آیا مرز بین نظرات شخصی محقق و گزاره‌های مستند به قرآن لحاظ شده است؟ 	<p>اتقان:</p> <p>با روش‌هایی همچون</p> <p>۱- بررسی اسناد و مدارک</p> <p>۲- مستند کردن به روایات</p> <p>۳- مستند کردن یافته‌ها به کتب تفسیری</p> <p>۴- خوداظهاری محقق</p>
<ul style="list-style-type: none"> • آیا مجموع یافته‌ها در کنار هم، کل به هم پیوسته و منسجمی است؟ • آیا در صورت‌بندی یافته‌ها، جامعیت آنها لحاظ شده است؟ • آیا یافته‌ها به خوبی (مرتب و منظم) و فهمیدنی، دسته‌بندی شده است؟ • آیا یافته‌ها، در عمل استفاده شدنی هستند؟ • آیا نظریه و یا مدل به‌وجودآمده پاسخ‌دهنده مشکل و مسئله پژوهش است؟ 	<p>افاده:</p> <p>با روش‌هایی همچون</p> <p>۱- نظرسنجی از خبرگان</p> <p>۲- گروه مباحثه تخصصی میان‌رشته‌ای</p> <p>۲- پیگیری نتایج در مقام عمل</p>

نتیجه‌گیری

بر خلاف نگاه سنتی به علم، که تنها یک روش و آن هم روش اثبات‌گرایی مرسوم در علوم طبیعی را راه تولید و ارزیابی علوم می‌دانست، روش‌های علمی پژوهش، نیز ساختنی و تنوع‌پذیرند. تحولات روش‌شناسی طی دهه‌های گذشته و به وجود آمدن رویکردهای کمی و کیفی و ترکیبی و ده‌ها راهبرد گوناگون پژوهش، محصول فاصله گرفتن از جزم‌اندیشی گذشتگان در روش است. بدین ترتیب، به دلیل جرئت برخی پژوهشگران خلاق و آزاداندیش، هر از چند گاهی شاهد به وجود آمدن راهبرد جدیدی در پژوهش‌ها هستیم که در اندک زمانی شایع شده است و دیگر پژوهشگران از آن استفاده کرده‌اند.

پژوهش‌های میان‌رشته‌ای اسلامی نیز برای حضور فعال و زایا در عرصه تولید علم، نیازمند تولید روش‌های جدید و مبتنی بر جهان‌بینی و منابع اسلامی است. استنباط و اجتهاد در فقه، علوم روایت و درایت در شناخت و فهم حدیث، تعقل با مبادی دینی و فطری در فلسفه و کلام و راهبردهای تدبیر و تفسیر در مواجهه با متن قرآن کریم، نشان‌دهنده توجه محققان و دانشمندان اسلامی به روش و کارویژه‌های هر یک، در عرصه‌های مختلف علوم اسلامی است. پس از دوره فترت در تولید علم دینی متناسب با نیازهای جوامع اسلامی و بشری، اکنون فرصت مجددی به وجود آمده که ضمن بازخوانی سنت‌های نیکوی تحقیق و بررسی در علوم اسلامی، روش‌های جدید مطالعات میان‌رشته‌ای با محوریت علوم اسلامی و متعارف شکل گیرد.

این مقاله با رویکردی استقرایی از پژوهش‌های قرآنی دهه اخیر، تلاش کرده است ضمن دسته‌بندی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم، نشان دهد که اولاً تدبیر و تفسیر قرآن مسئله‌ای بسیط و ساده نیست و انواع و اقسامی دارد. راهبردهای پنج‌گانه تدبیر در قرآن که طی سال‌های گذشته در پژوهش‌های قرآنی رشته مدیریت قوام یافته، عبارت است از:

- ۱- راهبرد تدبیر آیه‌محور با تأکید بر کلیدواژه‌های قرآنی؛
- ۲- راهبرد تدبیر سیاق‌محور با تأکید بر دسته آیات مرتبط با هم؛

۳- راهبرد تدبر سوره‌محور با تأکید بر یک یا چند سوره که غرض خاصی را دنبال کرده است؛

۴- راهبرد تدبر داستان‌محور که بر داستان‌های خاص قرآنی تأکید دارد؛

۵- راهبرد تدبر مسئله‌محور که مسئله‌ای را در همه آیات قرآن، بررسی می‌کند؛ و ثانیاً، تا حدودی می‌توان برای هر راهبرد پژوهشی، فرایند مختص آن را استقصاء کرد. به علاوه، محقق تلاش کرده است نشان دهد که هر راهبرد، ویژگی‌ها و کارکردهایی دارد که باید بر اساس موضوع پژوهش و تسلط پژوهشگر، یکی از آنها را به کار برد (جدول ۳).

در هر صورت راهبردهای پنج‌گانه تدبر در قرآن، جنبه مقدمه‌ای دارد و محقق برای اعتبارسنجی آنها و احتراز از افتادن در ورطه مهلک تفسیر به رأی، باید یافته‌های تدبری خود را به خیرگان علوم قرآنی، آیات محکم قرآن و یا کتب تفسیری معتبر عرضه کند (نقی‌پورفر، ۱۳۸۵) و (لسانی فشارکی و مرادی، ۱۳۸۵، صص ۱۰۶ و ۱۰۷). به علاوه، مراجعه به روایات ذیل هر آیه و یا کتب تفسیری روایی (همچون تفسیر البرهان) برای جلوگیری از تفسیر به رأی می‌تواند راهگشا باشد.

جدول ۳. راهبردهای پنج‌گانه تدبیر در قرآن، کاربردها، قوت‌ها و محدودیت‌ها

راهبرد	توضیح	نقاط قوت	محدودیت‌ها و ضعف‌ها
آیه‌محور	مناسب با موضوع، کلیه‌آیه‌های متناظر در قرآن انتخاب می‌شود، سپس تعدادی از آیات قرآن که در آنها کلیه‌آیه‌های محقق و مشتقات آن، ذکر شده، انتخاب و در آنها تدبیر می‌شود.	<ul style="list-style-type: none"> سهولت در دسته‌بندی نکات تدبیری ذیل هر آیه سرعت بالای محقق در مقایسه با راهبردهای دیگر. 	<ul style="list-style-type: none"> محدودیت در کلیه‌آیه‌ها خصوصاً در موضوعات جدید. غفلت از مفاهیمی که در آیات دیگر هستند ولی کلیه‌آیه‌ها محقق در آنها نیست.
سیاق‌محور	همانند راهبرد تدبیر آیه‌محور است؛ با این تفاوت که آیه در قالب سیاق (دسته آیات) کنار هم که با عنوان رکوع شناخته می‌شود بررسی می‌شود.	<ul style="list-style-type: none"> توجه به سیاق‌ها (دسته آیات مرتبط با هم) و اکثفاً نکردن به نکات آیه‌ها. انعطاف در گسترش و یا ضیق موضوع 	<ul style="list-style-type: none"> ابهام در تقسیم‌بندی سیاق‌ها زمان‌بر بودن تحقیق در مقایسه با راهبرد آیه‌محور
سوره‌محور	پیش از آنکه مسئله خاصی مورد نظر باشد، سوره خاصی (که نوعاً غرض اصلی در آن وجود دارد) آیه به آیه، بررسی می‌شود.	<ul style="list-style-type: none"> سازگاری با تقسیم‌بندی توفیقی رسول اکرم از قرآن بر اساس سوره مشخص بودن محدوده تحقیق برای محقق 	<ul style="list-style-type: none"> همه ابواب موضوع لزوماً در یک سوره نیامده است غفلت از ایجاد دیگر موضوع در آیات و سوره‌های دیگر قرآن
داستان‌محور	بررسی مدیریتی داستان‌های قرآنی در کل قرآن، به جای تأکید بر آیه، سوره و یا سیاق خاص	<ul style="list-style-type: none"> جذابیت، ملموس بودن و فهمیدنی بودن داستان مشخص بودن محدوده آیات داستان‌های قرآنی 	<ul style="list-style-type: none"> محدودیت در تعداد داستان‌های قرآنی و نبود قرآن در مقام داستان‌گویی محدود نبودن نکات مدیریتی به داستان‌ها و بیان نکات مهم در خارج قالب داستان‌های قرآنی
مسئله‌محور	مناسب با موضوع تحقیق، مسائل متناظر در مدیریت متعارف، شناخته و با مرور کل قرآن و تدبیر در آیات بررسی می‌شود. محقق نکات تدبیری ذیل هر آیه را به صورت شبکه‌ای مفهومی مرتب می‌کند.	<ul style="list-style-type: none"> مسئله‌محور بودن و قابلیت پاسخگویی به مسائل نو. محدود نبودن به کلیه‌آیه‌ها، سیاق، سوره و داستان جامعیت در بررسی همه آیات قرآن 	<ul style="list-style-type: none"> احتمال طراحی ضعیف مسائل زمان‌بر بودن در مقایسه با همه راهبردهای قبلی همه افراد به لحاظ علمی توانایی اجرای چنین تحقیقی را ندارند.

یادداشت‌ها

۱. کتاب الله عز و جل علی اربعه اشیاء: علی العباره و الاشاره و اللطائف و الحقائق، فالعباره للعوام و الاشاره للخواص و اللطائف للاولیاء و الحقائق للانبیاء (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۲۷۸).
۲. کتاب الله تبصرون به و تنطقون به و تسمعون به و ينطق بعضه ببعض و يشهد بعضه علی بعض (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳).
۳. البته محقق برای این مدعا، پژوهش مستقلی انجام نداده و ندیده است. اما میزان کتاب‌ها و مقالات منتشرشده و رغبت دانشجویان و استادان رشته مدیریت برای ورود به این حوزه را در مقایسه با سال‌های قبل، بیشتر دیده است.

4. Validity
5. Reliability
6. Member check
7. Triangulation

کتابنامه

- قرآن کریم
نهج البلاغه
- احمدزاده کرمانی، روح‌الله (۱۳۸۴)، تبیین فرایند مدل‌سازی و تولید نظریه در حوزه سازمان بر اساس مبانی اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی سیدعلی علوی، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).
- اسلامی، سیدامیرحسین (۱۳۸۷)، تدوین الگوی برنامه‌ریزی مالی شخصی با توجه به تعالیم اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی غلامرضا اسلامی بیدگلی و علی‌اصغر خندان، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).
- اعتصامی، سیدمحمدکاظم (۱۳۸۹)، بررسی عوامل مؤثر بر انگیزه توفیق‌طلبی از دیدگاه آموزه‌های دینی با تأکید بر نهج‌البلاغه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی سیدعلی علوی، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).
- افضلی، علی‌رضا (۱۳۸۶)، تصویرپردازی از ویژگی‌های آینده موعود و تأثیر آن بر سازمان: به سوی الگوی قرآنی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی ولی‌الله نقی‌پورفر، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۹)، تسنیم: تفسیر قرآن کریم، تنظیم و ویرایش از علی اسلامی، قم: مرکز نشر اسراء.
- همو (۱۳۸۱)، نسبت دین و دنیا: بررسی و نقد نظریه سکولاریزم، تنظیم و ویرایش از علی رضا روغنی و سعید بندعلی، قم: مرکز نشر اسراء.
- حیدری، مصطفی (۱۳۸۶)، طراحی مدل مفهومی مدیریت بحران در دوران هشت سال دفاع مقدس - با تأکید بر عملیات‌های کربلای پنج و والفجر هشت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی غلامرضا گودرزی، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).
- خادم، سیدقاسم (۱۳۸۷)، بررسی تطبیقی رویکرد مشتری‌مداری در علم مدیریت و آموزه‌های اسلامی با تأکید بر آیات و روایات، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی مصباح‌الهدی باقری، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).
- خورشیدی، سعید (۱۳۸۸)، بررسی و تبیین الگوی رهبری حجت‌الاسلام سیدحسن نصرالله، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی علی رضائیان، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).
- ذوالفقارزاده کرمانی، محمدمهدی (۱۳۸۵)، تصویرپردازی از مدیران آینده: به سوی الگوی قرآنی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی غلامرضا گودرزی، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).
- رازینی، روح‌الله (۱۳۸۹)، مدیریت تولید، طراحی و تبیین مدل جامع تعالی سازمانی بر اساس رویکرد اسلامی، رساله دکتری، به راهنمایی عباس مقبل باعرض، تهران: دانشکده مدیریت و اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۵)، منطق تفسیر قرآن ۲ (روش‌ها و گرایش‌های تفسیری قرآن)، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
- سجادی، سیدعلی (۱۳۸۰)، نظام کنترل و نظارت در اسلام (مطالعه تطبیقی با مدیریت علمی) با تأکید بر حکومت امیرالمؤمنین علی (ع)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی سیدعلی علوی، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).
- سعیدی، اکبر (۱۳۸۵)، بازنگری در تعریف تبلیغات بازرگانی مبتنی بر تعالیم اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی محمدهادی همایون، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

سلطانی نژاد، حامد (۱۳۸۵)، بررسی تطبیقی فروش استقراری سهام با عقود اسلامی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی محمد طالبی، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

شهرام، وحید (۱۳۸۸)، ارائه مدل تعالی فرد در سازمان با توجه به تعالیم اسلام، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی غلامرضا گودرزی، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

صالح آبادی، علی (۱۳۸۱)، امکان سنجی راه اندازی بازار آتی سهام شرکت های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران (با تأکید بر مسائل شرعی و نیازمندی های بازار سرمایه)، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی محمد طالبی، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

صدری، محمدجواد (۱۳۸۶)، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم [علی اساس معجم فؤاد عبدالباقی] حسب حروف الکلمات، تهران: مکتبه السهروردی للدرسات و النشر.

طوبایی، محمدتقی (۱۳۸۵)، مروری اجمالی بر جایگاه آخرت گرایی و تأثیر آن در حوزه وظایف مدیریت اسلامی (با تأکید بر برجسته ترین ...)، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی ولی الله نقی پورفر، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

عابدی، نورالدین (۱۳۸۷)، پیش فرض های انسان شناختی در مدیریت اسلامی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی علی رضائیان، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

عبداللهی نیسیانی، علی (۱۳۸۸)، شناسایی عوامل حیاتی موفقیت از منظر مدیریت اسلامی با تأکید بر تفکر سیستمی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی علی رضائیان، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

عرب اسدی، حسین (۱۳۸۴)، نظام جبران خدمات کارکنان بر مبنای ارزش های اسلامی با تکیه بر سیره حضرت محمد و حضرت علی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی ولی الله نقی پورفر، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

عسکری، حسن بن عبدالله (۱۳۱۲)، فروق اللغویه، قاهره: مکتبه القدسی.

علی آبادی، مهدی (۱۳۸۹)، معیارهای ارزیابی مدیران عالی از دیدگاه امیرالمؤمنین علی (ع)، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی غلامرضا گودرزی، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

قرائتی، محسن (۱۳۷۴)، تفسیر نور، قم: مؤسسه در راه حق.

لبخندقد، محسن (۱۳۸۸)، طراحی فرآیند مدیریت فعالیت‌های جهادی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی علی رضائیان، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

لسانی فشارکی، محمدعلی؛ مرادی زنجانی، حسین (۱۳۸۵)، روش تحقیق موضوعی قرآن کریم، زنجان: قلم مهر.

لطیفی، میثم، (۱۳۸۸). بازپردازی مفهوم نظم و انضباط با تکیه بر رویکرد اسلامی، رساله دکتری، به راهنمایی حسن دانایی‌فرد، تهران: دانشکده مدیریت و اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحار الانوار الجامعة لدرر الاخبار، بیروت: موسسه الوفا. محمودی، جعفر (۱۳۷۹)، «چیستی مدیریت اسلامی در بوته نقد»، دانش مدیریت، سال سیزدهم، شماره ۵۱، صص ۳-۲۱.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، آشنایی با قرآن، تهران: صدرا.

همو (۱۳۷۳)، آشنایی با علوم اسلامی، جلد اول: منطق و فلسفه. تهران: صدرا. همو (۱۳۸۰)، ده گفتار، تهران: صدرا.

مهدی‌زاده، سجاد (۱۳۸۷)، مقایسه خودمدیریتی در دانش مدیریت و اندیشه اسلامی با تکیه بر نظرات آیت‌الله جوادی آملی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی علی رضائیان، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

نقی پورفر، ولی‌الله (۱۳۷۱)، پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن: زمینه‌ها، کلیدها، اصول، شیوه‌ها، مراحل، نمونه‌ها، تهران: اسوه.

همو (۱۳۸۵)، اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات مدیریت اسلامی.

نیک‌نشان، شقایق؛ نوروزی، رضاعلی و نصر اصفهانی، احمدرضا (۱۳۸۹)، «تحلیلی بر رویکردهای روایی در پژوهش کیفی»، روش‌شناسی علوم انسانی، سال شانزدهم، شماره ۶۲، صص ۱۶۰-۱۴۱.

هاشمیان، سیدمحمدحسین (۱۳۸۴)، ارزیابی کارایی استعاره راه در تبیین و فهم حقیقت سازمان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی علی اصغر پورعزت، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).

یاوری، وحید (۱۳۸۴)، تصویرپردازی از آینده بر اساس اندیشه‌ها و آثار شهدا و جانبازان (مورد مطالعه ویژگی‌های جامعه آرمانی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی علی اصغر پورعزت، تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).